

Yazar Bilgileri Author(s)

Dr. Öğr. Üyesi
İmran ÇELİK

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Kur'anı Kerim Okuma Ve Kıraat İlmi

imran.celik@erdogan.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6598-8943

Künye Bilgisi

Bütün Yönleriyle Uluslararası Zemaşerî Sempozyumu.

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Sivas: 26-27 Ekim 2023.

Anahtar Kelimeler / Keywords

Kıraat / Qiraat
Zemaşerî / Zamakhshari
Sempozyum / Symposium
Eleştiri / Criticism

Sempozyum İncelemesi/ Symposium Review

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi / Received

19/05/2024

Kabul Tarihi / Accepted

04/06/2024

Atıf / Citation

Çelik, İmran. "Bütün Yönleriyle Uluslararası Zemaşerî Sempozyumu". *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 2/1 (Haziran 2024), 178-196.

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin organize ettiği; Sivas Valiliği, Sivas Belediyesi, Sivas Müftülüğü, Sivas Eğitim-Bir Sendikası ve Sivas MÜSİAD Derneğinin desteklediği *Bütün Yönleriyle Uluslararası Zemahşerî Sempozyumu* adlı bilimsel etkinlik 26-27 Ekim 2023 tarihlerinde gerçekleştirildi. İlahiyat fakültesi konferans salonunda düzenlenen sempozyuma SCÜ Rektörü Prof. Dr. Alim Yıldız, Rektör Yardımcısı Prof. Dr. Ünal Kılıç, Genel Sekreter Doç. Dr. Enis Baha Biçer, İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Ömer Aslan, il protokolü, akademisyenler ve öğrenciler katıldı. Program, saygı duruşu ve İstiklal Marşı'yla başladı. Sempozyumun açılış konuşmasını yapan SCÜ Rektörü Prof. Dr. Yıldız: "Düzenlenen bu programın, ilmî geleneğimizin gelecekle buluşturulması, dinî değerlerimizin sağlıklı zeminlere oturtulması ile birlikte millî, manevî, tarihî ve kültürel değerlerimizin gençlerimize ulaştırılması açısından çok önemli bir faaliyet icra ettiğini ifade etmek isterim." dedi. Ardından konuşan İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Ömer Aslan, sempozyumun düzenlenmesinde emeği geçenlere teşekkür ederek programın hayırlara vesile olmasını diledi. *Bütün Yönleriyle Uluslararası Zemahşerî Sempozyumu* Sivas'ta yüz yüze ve çevrim içi/online formatı ile yapıldı. Etkinliğe; ülkemizde alanında temayüz etmiş akademisyenlerden 82, farklı uluslardan ise 28 olmak üzere toplam 110 bilim adamı katıldı. Sempozyum 2023 yılında planlanmış, bunun için özel bir internet sayfası açılmış, bilgilendirmeler sağlıklı bir şekilde buradan yapılmış, hangi konuların ele alınacağı, beklentiler ve ön görülen sonuçlar ifade edilmiş ve belirtilen tarihlerde tamamlanmıştır.

Sempozyum düzenleme heyeti

"Hadis, fıkah ve kelam gibi ilimlere dair geniş bir müktesebata sahip olan ve felsefî tartışmalara giren Zemahşerî kendisinden sonra yazılan tefsirlerde mutlaka referans gösterilmiştir. Bu da

şüphesiz onun tefsir ilmindeki otoritesini ve özgünlüğünü göstermektedir. Zemahşerî aynı zamanda İslam kelamının ilk rasyonalistleri kabul edilen Mu'tezile mezhebine mensuptur ve 'hâtemü'l-Mu'tezile' olarak anılmıştır. Kelama dair eserler de kaleme almıştır. Gerek tefsirinde gerekse kelam ilmine dair yazdığı eserlerde felsefi tartışmalara da yer vermiştir. Peki onun yapmış olduğu dirayet tefsirinin, kelami ve felsefi tartışmaların bugünkü anlamı nedir? Aklın egemen olduğu günümüz dünyasında Zemahşerî'yi nasıl anlamak ve yorumlamak gerekir?"

şeklindeki açıklamalarıyla bu bilimsel toplantının maksadını, kapsamını ve mahiyetini ifade etmişlerdir.

Sempozyum için kabul edilen tebliğler icra edilme planında iki güne serpiştirilmiş, ilk gün yüz yüze ikinci gün ise çevrim içi/online sunumlar şeklinde bilim insanlarının istifadesine sunulmuştur. Yüz yüze gerçekleşen günde, aynı saatte üç oturumda eş zamanlı olarak beş sunumun yapılması şeklinde icra edilmiştir. İkinci gün yapılan çevrim içi oturumlar ise dört farklı saatte eş zamanlı olarak üç çevrim içi adresinde beş tebliğin izlenebilmesine olanak tanımıştır.

Sivas'ta yapılan sempozyumda hibrit modeli uygulanınca, tüm tebliğler sunulduktan sonra yapılan "Değerlendirme Oturumu" da yapılamadı. Zemahşerî sempozyumunun ya da bir başka ifade ile henüz iptidai olarak uygulanan ve yerleşik bir uygulama modeli tecrübe edilemeyen hibrit modelinin değerlendirme oturumu da yapılamamış oldu. Bu oturumlar bilimsel çalışmalarda katılımcılar ve takipçiler tarafından merakla beklenen ve yapılan bilimsel çalışmanın sıcak/somut çıktılarını alanında duayen isimlerin değerlendirdiği oturumlardır.

Sempozyumlarda genel olarak uygulanmakta olan bu usul aslında takipçilerin pek çok çalışmayı canlı izlemesine, değerlendirip soru sormasına ve eleştirmesine imkân tanımadığı için bilimsel çalışmaların bir handikabı olarak

değerlendirilebilir. Çalışmanın kitap olarak basılacağı ve daha sonra okunabileceği ifade edilerek aslında çok önemli bir boyutunun ihmal edildiği kanaatindeyiz. Bunun yerine, yine sınırlı günlerde yapılmak suretiyle aynı saatte tek tebliğin sunulabileceği ve herkesin izleyebileceği bir toplantı modelinin daha faydalı olacağı düşüncesindeyiz. Örneğin sempozyuma cuma, cumartesi ve pazar günleri erken saatten başlamak suretiyle akşama kadar 4-5 oturum yapıp 12-15 tebliğin sunumuna imkân verilmek suretiyle bu temin edilebilir. Ayrıca ülkemizde sadece belli mevsimlere (Nisan-Mayıs/Eylül-Ekim) hasredilmiş bu çalışmaların sene içerisinde farklı tarihlere de serpiştirilerek yapılmasının akademisyenlere soluk aldiracağı, çeşitli saiklerle verilen tarihlerde tebliğ yetiştiremeyen bilim adamlarının çalışmalarını yıl içerisinde sürekli sunabileceği alternatif zamanlar/fırsatlar tanıyacağı için bu teklifin düşünülmesini ummaktayız. Akademik yükselmede puan olarak değeri olan, yılın farklı tarihlerinde düşünülebilecek ve akademik disiplin ve etik kurallarına riayet edilme suretiyle planlanabilecek workshop/atölye çalışma toplantıları da yine farklı bir model olarak düşünülebilecek bilimsel toplantılar arasında sayılabilir.

Son dönemlerde bazı bilimsel çalışmalarda müzakere kısmının yapılmadığı gözlemlenmektedir. Bu durum Sivas'ta da böyleydi. Bilimsel çalışmalarda değerlendirme müzakeresi yapılmaması büyük bir eksiklik olarak not edilmelidir. Hakemli dergilere gönderilen metinler 2-3 hakem tarafından kritik edilmekte ve eksiklikleri giderilmektedir. Buna karşın bu tarz bilimsel toplantılarda ise yazılan metinler sadece metnin yazarı veya yakınındaki bir iki arkadaşı tarafından okunabilmekte, eğer farklı bir perspektifle değerlendirmeye tabi tutulmuyor ise tebliğin zaafı yazarına iletilip düzenlemesi temin edilmeden baskıya veriliyor ise nakisalarıyla birlikte öylece ilim

dünyasına sunulmuş olmaktadır. Organize heyeti tebliğlerin sunumundan sonra yazara son düzenleme imkânı vermektedir. Ancak tebliğ, alanında uzman farklı bilim adamları tarafından okunup eleştirilmediği zaman bahse konu kısır döngü devam etmektedir. Müzakere geleneği, bilimsel toplantılar için acilen geri dönülmesi ve tekrar uygulanması gereken önemli bir uygulama diye düşünmekteyiz. İncelediğimiz pek çok tebliğde bu durumu gözlemlemek mümkündür. Örneğin bazı tebliğlerde çalışmanın sistematik olarak ele alınması, yazım yanlışları, cümle düşüklükleri, ele alınan konunun girişi, gelişmesi, örneklemeleri, delillendirilmesi, sonuç ve iddianın net bir şekilde ifade edilmesi noktasında eksikliklerin olduğu bariz bir durum olarak görülmüştür. Cümlelerde özneyüklem-tümleç uyumsuzlukları, öznesiz cümleler, aynı paragrafta farklı zaman kiplerini kullanmak ve bir cümle içerisinde düşünceyi farklı/eş anlamlı/müteradif kelimelerle ifade etme imkânı var iken hep aynı kelime ile yazma yanlışları bolca görülmüştür. Ayrıca son dönemde “DergiPark” üzerinden yaygınlaşan ve akademik yazım alanında ciddi bir disipline, herkesi bağlayan ortak kurallara ve intizama vesile olan “İsnad”¹ sisteminin de her tebliğde aynı hassasiyetle uygulanmadığı fark edilmiştir. Örneğin “İsnad” sisteminde ismi geçen bir şahsın ölüm tarihi ilk geçtiği yerde (ö. 111/1111) şeklinde olması gerekirken bazı tebliğlerde (ö. 1111) ya da çok daha gelişigüzel bir uygulamayla yazıldığına ya da daha farklı ihmallerin varlığına rastlanabilmektedir. Bilimsel toplantılar, ciddi emek sarf edilen ve büyük maddi giderler ile uygulanan çalışmalardır. Bir bilimsel toplantıda yapılması gereken en son ve mühim iş, “müzakere” ya da özgün olarak belirlenecek bir denetim/değerlendirme/eleştiri/düzeltilme yönteminin

¹ İsnad Atıf Sistemi (İSNAD), “İSNAD Nedir?” (Erişim 06 Mayıs 2024).

mutlaka olması/sürdürülmesidir. Bunun eksikliğinden dolayı yapılan akademik çalışmalar hatalı bir metne terk edilip ilim dünyasına sunulmamalı diye düşünmekteyiz.

1. Sempozyum Başlıkları ve Sunular

Sempozyumda; hazırlanan toplam 110 tebliğin 50 adedi yüz yüze, kalan 60 tebliğ ise çevrim içi olarak sunuldu. Türkiye dışından 28 yabancı bilim adamı iştirak etti. Bu katılımcılar programın yaklaşık 1/5'ine karşılık gelmektedir. Misafir bilim adamlarından 22 kişi tebliğini Arapça, 2 kişi İngilizce ve diğerleri de Türkçe sundular.

Zemahşerî, sempozyumda ilim dünyasına bıraktığı kıymetli düşünceleri ve eserlerine layık olarak çok yönlü bir perspektifle ele alındı. Bu bağlamda çoktan aza doğru bir sıralamayla Tefsir ve Meal 26, Fıkıh 15, Belâgat 14, Arapça 12, Kıraat 10, Felsefe 8, Hadis 5, Şiir ve Edebiyat 5, Kalam 4, Biyografi 3, Mezhepler Tarihi 3, Siyer ve İslam Tarihi 2 ve disiplinlerarası yaklaşımla 1 tebliğ olmak üzere 13 farklı branşta toplam 110 tebliğ sunulmuş oldu.

Sempozyumda Zemahşerî'nin farklı alanlardaki görüşleri ele alınmakla birlikte özellikle bazı eserleri çalışmalara daha fazla konu edildi. Örneğin en öne çıkan alan tefsir ve *el-Keşşâf* adlı eser 32 Türkçe ve 4 Arapça tebliğ ile 36 çalışmada çok farklı açılardan değerlendirmeye tabi tutuldu. Diğer eserlerinden ise *Ruûsü'l-Mesâil* 3 Türkçe ve 1 Arapça, *el-Mufasssal fî sînâ'ati'l-i'râb* 3 Arapça ve 2 Türkçe, *el-Fâ'ik fî garîbi'l-hadîs* 1 Türkçe ve *Rebî'u'l-ibrâr* adlı eseri ise 1 İngilizce ve 2 Türkçe tebliğ ile ele alınmış oldu.

Zemahşerî'nin tefsir, hadis, fıkıh, kalam, dil, lugat, edebiyat ve diğer alanlara dair eserlerinin sayısını otuz olarak tespit edenler bulunduğu gibi altmış beşe kadar çıkarılanlar da vardır.² Sempozyumun ismi *Bütün Yönleriyle Uluslararası*

² Mustafa Öztürk - M. Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/237.

Zemahşerî Sempozyumu olmasına karşın eserlerinden bazıları bu bilimsel çalışmada yer almadı. Bunlar *Nüketü'l-i'râb fî garîbi'l-i'râb*, *el-Keşf fi'l-kırâ'ât*, *el-Muhtasar min Kitâbi'l-Muvâfaka beyne Ehli'l-beyt ve's-sahâbe*, *el-Minhâc fî usûli'd-dîn*, *el-Ünmûzec*, *el-Müfred ve'l-mü'ellef* (*el-Müfred ve'l-mürekkeb*), *Mes'ele* (*Risâle*) *fî kelimeti'ş-şehâde*, *el-Muhâcât* (*el-Muhâccât*) *bi'l-mesâ'ili'n-nahviyye* (*el-Ehâci'n-nahviyye*), *Şerhu ebyâti Kitâbi Sîbeveyhi*, *Mukaddimetü'l-edeb*, *Esâsü'l-belâga*, *Kitâbü'l-cibâl ve'l-emkine ve'l-miyâh*, *Dîvânü'ş-şîr* (*Dîvânü'l-edeb*), *A'cebü'l-'aceb fî şerhi Lâmiyyeti'l-'Arab*, *el-Müstaksâ fi'l-emsâl* (*el-Müstaksâ fî emsâli'l-'Arab*), *Nevâbigü'l-kelim* (*el-Kelimü'n-nevâbig*), *ed-Dürrü'd-dâ'ir el-müntehab fî kinâyâti ve'sti'ârâti ve teşbihâti'l-'Arab*, *el-Kustâsü'l-müstakîm fi'l-'arûz*, *Kasîde fî su'âli'l-Gazzâlî*, *Atvâku'z-zeheb fi'l-mevâ'iz ve'l-hutab* (*en-Nesâ'ihu's-sıgâr*), *Makâmât* (*en-Nesâ'ihu'l-kibâr*), *Nühzetü'l-müte'ennis ve nühzetü'l-muktebis*, *Hasâ'isü'l-'aşereti'l-kirâmî'l-berere*, *el-Kasîdetü'l-ba'ûdiyye ve tahmîsühâ ve Ta'lîmü'l-mübtedî ve irşâdü'l-muktedî*³ gibi eserleri müstakil olarak ele alınmamıştı. Tabii ki Zemahşerî'nin tüm eserlerinin bir elemeye tabi tutulmaksızın tebliğ konusu yapılması beklenemez. Ancak bize onu tanıtan *el-Keşf fi'l-kırâ'ât*, *Mukaddimetü'l-edeb*, *Esâsü'l-belâga*, *el-Minhâc fî usûli'd-dîn* ve *Nevâbigü'l-kelim* (*el-Kelimü'n-nevâbig*) gibi eserleri hakkında da müstakil tebliğ yazılması beklenirdi. Ancak Zemahşerî, hakkında sadece bir sempozyum yapılmak suretiyle yetinilecek bir düşünür değil; ciddi eserleri, dinamik görüşleri, tartışmaya açık fikirleri ve mezhebî farklılığından dolayı hakkında daima ilmi çalışmalar yapılmaya namzet bir bilim adamımızdır.

2. Bazı Tebliğ Metinlerinin Tahlili

Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf* adlı tefsiri yanında Arap dili ve edebiyatına dair çalışmaları ile tanınan çok

³ Öztürk - Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/238.

yönlü Mu'tezilî bir âlimdir. 18 Mart 1075 tarihinde doğdu. Eğitim, öğretim, seyahat ve ilmî çalışmalarla dolu hareketli ve nitelikli bir hayat yaşadıktan sonra tekrar Hârizm'e dönerek Özbekistan sınırları içindeki Cürçâniye'ye yerleşti. 13 Haziran 1144 tarihinde arefe gecesi burada vefat etti.⁴ Tefsir, hadis, fıkıh, kelâm gibi ilimlerde de temayüz etmiş olan Zemahşerî, özellikle Arap dili ve edebiyatı konusunda otoritedir.⁵ Dil ve belâgat yönünün bir ürünü olarak kabul edilebilecek *el-Keşşâf* adlı eseri ise Zemahşerî'yi ilim dünyasında unutulmaz kılan dirayet tefsiridir.

Aşağıda sempozyumda sunulan ve Zemahşerî'yi dil, felsefe, kıraat, tefsir, hadis, İslam hukuku ve ahkâm ayetleri bağlamında fıkıh gibi başlıklarda ele alan birkaç tebliğ sempozyumun gerçekleştirilme amacı, Zemahşerî'nin düşüncelerini ifade etmesi, yazım kuralları ve mahiyet açısından tahlil edilmiştir. Metinler seçilirken Zemahşerî'yi genel anlamda tanıtacak farklı branşlardan olması göz önüne alınmıştır.

Mehdi Cengiz "Belâgat Kuralları ile Mezhepsel Kabuller Arasında Âyet Yorumu: Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı Örneği" adlı tebliğiyle Zemahşerî'nin mezhebî anlayışı ile düşüncelerinin nasıl şekillendiğini ve bunun kelami görüşlerine yansımaları yani yorumcu ile metin arasındaki ilişkiyi ele almıştır.⁶ Cengiz, öncelikli olarak bazı metodik anlama usullerinden; dil bilimi, gösterge bilimi, anlatım bilimi ve hermenötik gibi yaklaşımlardan bahsetmiştir. Bu bağlamda Zemahşerî'yi anlamak için yaşadığı çağ, metni yazdığı siyasi, ilmî ve kültürel çevreyi, bilgi birikimini,

⁴ Öztürk - Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/236.

⁵ Öztürk - Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/236.

⁶ Mehdi Cengiz, "Belâgat Kuralları ile Mezhepsel Kabuller Arasında Âyet Yorumu: Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı Örneği", *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan- Ali Yılmaz (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023), 1/155.

tecrübesini, ideolojisini ve onu dinî ve psikolojik yönelimleriyle birlikte anlamak gerektiğini vurgulamıştır. Ancak tebliğin giriş kısmında metotları izah etmeye çalışırken Zemahşerî'yi bu yaklaşımlara uyarlama hususunda ana metinde kopukluklar olduğu, Zemahşerî'nin yaşadığı dönemdeki çevrenin etkisi ile değerlendirilmesi gerektiğini beyan ederken metot izahlarının daha fazla ön plana çıktığı müşahade edilmiştir.⁷ Cengiz, verdiği örnekler ile Zemahşerî'nin dil kaidelerini yorumlarken mezhebî saiklerle hareket ettiğini ve ayetlere kendi görüşüne matuf yorumlar getirdiğini ifade etmiştir. Zemahşerî'nin kelami kabullerini belâgi yorumları üzerinde kullandığını Teftâzânî'den (ö. 792/1390) aldığı verilerle örneklendirmiştir. Zemahşerî'nin kelimeler, tefsir ve belâgat alanlarını ilgilendiren bazı açıklamalarında mezhepsel saikleri ön plana çıkardığını tespit etmiştir.

Hasan Özalp "Zemahşerî Düşüncesinde Akıl ve Vahyin Anlamı ve Tamamlayıcı İlişkisi" adlı tebliğinde Zemahşerî'yi akıl-vahiy ekseninde değerlendirmeye tabi tutmuştur.⁸ Özalp, öncelikli olarak akıl-vahiy ilişkisinin İslam felsefesinin kadim bir tartışma konusu olduğunu; çatışma, ayrışma ve uzlaşma yaklaşımları ile ele alındığını ifade etmiş ve tebliğinde çözüm odaklı bir yaklaşımla konuyu tartışacağını dile getirmiştir. Özalp, İslam felsefesinin önemli iki ismi olan Gazzâlî (ö. 505/1111) ve İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) düşünce dünyasında aklın Kur'an'da nasıl ele alındığını ifade edip daha sonra da Zemahşerî'yi anlamaya çalışmıştır. Aklın anlamı ve değeri,

⁷ Cengiz, "Belâgat Kuralları ile Mezhepsel Kabuller Arasında Âyet Yorumu: Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı Örneği", 1/155-156.

⁸ Hasan Özalp, "Zemahşerî Düşüncesinde Akıl ve Vahyin Anlamı ve Tamamlayıcı İlişkisi", *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan-Ali Yılmaz (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023), 1/355.

imanı temellendirmedeki rolü; zamana karşı delil getirme, akıl-vahiy dengesi, akıl, irade ve iman ilişkisi, akıl iman ilişkisi ve akıl eleştirisi: akıl dışı mı akıl ötesi mi? gibi temalarla konuyu ele almıştır. Özalp, Zemahşerî'nin bilgiyi temellendirmede zannın yetersizliğini hatta anlamsızlığını örneklem yapmak suretiyle ortaya koyduktan sonra, hakikati kavramada delilin önemini/anlamını ifade etmiştir. Zemahşerî'nin gerek zanna tabi olan gerek akli melekelerini kullanan/kullanamayan insan psikolojisini ve iddiasını anlamlandırma çabasına dair görüşlerini değerlendirmiştir. Bunu, inatçılık örneği üzerinden ifade etmiştir.⁹ Zemahşerî'nin düşünce dünyasında akıl ile vahiy tartışması ele alındığı zaman akıl-vahiy dengesi gözetildiğine, akıl ile vahyin hakikati anlama noktasında tamamlayıcı birer argüman kabul edilebileceğine dikkat çekmiştir. Akıl, hakikati tanırken vahiy hem tanır hem de tarif eder. Ayrıca vahiy insan aklını aşan ubudiyet ve muamelat gibi esasları da bildirir ve açıklar. Özalp, "Zemahşerî'ye göre akıl ve nakil arasında bir üstünlük durumu var mıdır?" sorusuna ise Âl-i İmran suresi 104. ayetin tefsirinde değindiğini ancak burada belirgin bir tercihinin olmadığını ifade etmiştir.¹⁰ Zemahşerî'nin düşünce dünyasına göre hem inancın hem de hayatın sarıh ve selim bir akla dayanması gerektiği vurgusunu, özellikle *el-Keşşâf* adlı eserde çok belirgin bir şekilde gözlemlediğini belirtmiştir.

Ömer Aslan "Keşşâf Tefsîri Bağlamında Zemahşerî'nin Kıraatlere Yaklaşımı" tebliğiyle Zemahşerî'nin kıraatlere yaklaşımını ele almıştır.¹¹ Zemahşerî'nin kıraatlere önem

⁹ Özalp, "Zemahşerî Düşüncesinde Akıl ve Vahyin Anlamı ve Tamamlayıcı İlişkisi", 1/359.

¹⁰ Özalp, "Zemahşerî Düşüncesinde Akıl ve Vahyin Anlamı ve Tamamlayıcı İlişkisi", 1/360.

¹¹ Ömer Aslan, "Keşşâf Tefsîri Bağlamında Zemahşerî'nin Kıraatlere Yaklaşımı", *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan- Abdullah

verdiği, eserlerinde hem kıraat farklılıklarını dile getirdiği hem de bu farklılıklardan mütevellit mana değişimlerini ele aldığı hatta bu farklı manaları bazen mezhebî saiklerle yorumlaması¹² ve sahih kıraatleri de eleştirdiği¹³ hususu müsellemler bir durumdur. Aslan'ın, kıraatler hakkında kısa bir girişten sonra Zemahşerî'nin kıraat olgusuna nasıl yaklaştığını yüzeysel olarak değerlendirmeye tabi tuttuğu görülmektedir. Zemahşerî'nin metodik olarak kıraatleri nasıl ele aldığı, manaya etkisini, dil ile ilişkisini ve mezhebî yaklaşımla ve kıraatlerin sahih olup olmadığına dikkat çekmeksizin bu ilimden faydalandığını bazı örnekleri ele almak suretiyle tebliğine işlediği görülmektedir. Sempozyumda Zemahşerî'nin kıraatlere dair daha spesifik yönünü ise diğer tebliğlerin ele aldığı gözlemlenmiştir.

Faima İsrafilova “Zemahşerî Perspektifinden Müteşâbih'in Te'vili” isimli tebliğ ile tefsir alanının önemli bir tartışma konusu olan müteşâbih problemini ele almıştır.¹⁴ “Müteşâbihin Te'vili Sorunsalı” ve “Müteşâbihin Te'vili” şeklinde temel başlıkları dikkate alan İsrafilova konuyu sistematik olarak ele almaktan yoksun; probleme değinme, farklı fikirleri ifade etme, Zemahşerî'nin hangi görüşte olduğunu açık bir şekilde ortaya koyma noktasında belirsizlik yaşadığı ifade edilebilir. Örneğin müteşâbih

Pakoğlu (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023), 3/11.

¹² İmran Çelik, “Zemahşerî'nin Mu'tezilî Görüşlerine Mesnet Bazı Âyetlerdeki Kıraat Farklılıklarını Yorumlaması Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bütün Yönleriyle Zemahşerî* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023), 3/51-61.

¹³ Kadir Taşpınar, “Zemahşerî'nin Sahih Kıraat Eleştirisinde Arka Plan: Zeccâc Etkisi”, *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan- Abdullah Pakoğlu (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023), 3/15.

¹⁴ Faima İsrafilova, “Zemahşerî Perspektifinden Müteşâbih'in Te'vili”, *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan- Abdullah Pakoğlu (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023), 3/209.

konusunda meşhur olan Âl-i İmrân suresi 7. âyetini girişte, ilk başlıkta ve diğer başlıklarda çok farklı bağlamlara saptama yapmaksızın tekrar tekrar ele almış ve okuyucuda zihin karışıklığına neden olacak itnâb ifade tarzını tercih ettiği görülmüştür.¹⁵

Ufuk Dağlıoğlu “Zemahşerî'nin Sünnet/Hadis Anlayışı (el-Keşşâf Eseri Özelinde)” isimli tebliğ ile Zemahşerî'nin hadise dair düşüncelerini, *el-Keşşâf* eseri özelinde değerlendirmeye tabi tutmuştur.¹⁶ Dağlıoğlu'nun *el-Keşşâf*'ta Sünnet/Hadis Vahiy İlişkisi, *el-Keşşâf*'ta Sünnet Kavramı, *el-Keşşâf* ve Hadis ve Zemahşerî'nin Hadisciliği şeklinde doyurucu başlıklarla konuya yaklaştığı görülmektedir. Metinde öncelikle Mu'tezile mezhebinin hadis ve rivayete nasıl yaklaştığını, rüyetullah, şefaath vb. gibi konulara dair bakış açısını değerlendirmiştir. Zemahşerî'nin vahyi-i gayr-i metlûvü kabul ettiğini,¹⁷ sünnetin dindeki yeri ve önemine dair pek çok konuyu *Keşşâf*'ta hadis ile delillendirmek suretiyle ortaya koyduğu ifade etmiştir. Dağlıoğlu, Zemahşerî'nin hadisleri kullanımda pek çok yerde haber-i vahide, bir yerde mütevâtir rivayete yer vermişken meşhur, aziz ve garip hadise eserinde yer vermediğini tespit etmiştir.¹⁸ Ancak Zemahşerî'nin rüyetullah, şefaath ve ahkâm ayetlerinin tefsiri gibi konularda merviyata yer verdiğini, ayrıca *Keşşâf*'ta mevzu rivayetlere de rastlamanın mümkün olduğunu gözlemlemiştir. Ona göre genel anlamda

¹⁵ İsafileva, “Zemahşerî Perspektifinden Müteşâbih'in Te'vili”, 3/209-210.

¹⁶ Ufuk Dağlıoğlu, “Zemahşerî'nin Sünnet/Hadis Anlayışı (el-Keşşâf Eseri Özelinde)”, *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan-Hasan Özalp (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023), 2/53.

¹⁷ Dağlıoğlu, “Zemahşerî'nin Sünnet/Hadis Anlayışı (el-Keşşâf Eseri Özelinde)”, 2/55.

¹⁸ Dağlıoğlu, “Zemahşerî'nin Sünnet/Hadis Anlayışı (el-Keşşâf Eseri Özelinde)”, 2/60.

değerlendirildiği zaman *Keşşâf*'ta pek çok hadisin sahabe ravisi belirtilmediği, hadislerin sıhhat durumuna değinilmediği, sahabe isimlerinin bazılarında hata edildiği, ref ve vakf hataları yapıldığı, bazı maktu haberlerin merfu yapıp, ileri derecede zayıf hadislerle yer verilip, bazı rivayetlerin sigalarında ve lafızlarında hata edildiği ve hadisler arasında tefrik yapıldığı ifade edilebilir.¹⁹ Dağlıoğlu, *Keşşâf* tefsirini merkeze almak kaydı ile Zemahşerî'nin hadise yaklaşımını ve hadisçiliğini çok nitelikli bir araştırma, akıcı bir yazım dili ve anlamlı bir sonuç ile ortaya koymuştur denilebilir.

Adem Çiftci, "Hanefî-Mu'tezile Etkileşimi: Zemahşerî Örneği" isimli tebliğiyle bu bilimsel toplantıya İslam hukuku alanında katkı vermiştir.²⁰ Zemahşerî, itikatta Mu'tezilî ve fıkhıta ise Hanefî'dir.²¹ Çiftçi, çalışmasında Mu'tezile ile Hanefiliğin arasındaki etkileşimi, ilk dönemden itibaren öne çıkan tartışma konularını, buna siyasi ve ilmî alanda destek veren isimleri ve toplumda bıraktığı izi de dikkate alarak Selçuklu dönemine kadar getirmek suretiyle yaşanan ilmî mücadele sürecini özgün bir perspektif ile özetlemiştir.²² Çiftçi, Zemahşerî'nin Mu'tezile ile tanışmasının hocası Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî (ö. 507/1113) vasıtasıyla iken, Hanefiliği benimsemesinin ise Hanefî fakihî olan Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî'den (ö. 498/1104) aldığı eğitimi sonrasında gerçekleştiğini ifade

¹⁹ Dağlıoğlu, "Zemahşerî'nin Sünnet/Hadis Anlayışı (el-Keşşâf Eseri Özelinde)", 2/64-65.

²⁰ Adem Çiftci, "Hanefî-Mu'tezile Etkileşimi: Zemahşerî Örneği", *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan- Hasan Özalp (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023), 2/109.

²¹ Fethi Ahmet Polat, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler Mu'tezilî Zemahşerî'ye, Eş'arî İbnü'l- Müneyyir'in Eleştirileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 60, 86.

²² Çiftci, "Hanefî-Mu'tezile Etkileşimi: Zemahşerî Örneği", 2/109-113.

etmiştir. Bu cümleleriyle, kişinin düşünce dünyasının şekillenmesinde eğitim aldığı hocaların ve ortamın etkisinin büyük olduğunu zımnen ifade etmiştir. Örneğin Zemahşerî Hanefi mezhebine bağlılığını *Mulhaku'd-Dîvân* adlı eserinde yaşadığı dönemin mutaassıp mezhebî tutumlarını fıkhi bir isticvab metodu kullanmak suretiyle dile getiriyor ve kendi mezhebî tercihini ise övünç meselesi olarak ifade ediyor.²³ Çiftçi, ayrıca tabakat kitaplarından verdiği örneklerle Zemahşerî'nin Hanefi olduğunu, itikatta tercih ettiği ve katı olarak takip ettiği Mu'tezilî mezhebi anlayışına nazaran amelde Hanefiliğe daha müsamahakâr yaklaştığını ve diğer mezheplere de görüşlerinde yer verdiğini tespit etmiştir.²⁴

Yusuf Yurt, "Ahkâm Ayetlerinin Tefsiri Bağlamında Zemahşerî'nin Fıkhî Görüşleri (Keşşâf Tefsiri Örneği)" isimli tebliğ ile Zemahşerî'nin ahkâm ayetlerini nasıl tefsir ettiğini ele almıştır.²⁵ Yurt besmelenin Fatiha suresinden bir ayet olup olmadığı, abdest, hac, mehir, âdet hâli ve bağlı hükümler, talak, müt'atü't-talâk: boşanmış kadınlara verilecek meta, cihat, vasiyet ve nasih-mensuh ile ilgili ayetleri seçmek suretiyle Zemahşerî'nin ahkâma dair tefsirini ortaya koymaya çalışmıştır. Besmelenin Fatiha Suresi'nden bir ayet olup olmaması ve boşanmış kadınlara verilecek meta konusunda Hanefileri; abdestte başa mesh etme miktarında, hacca istitatta ve talak konusunda tarafsızlığı ve mehir konusunda ve âdet hâlindeki kadına yaklaşma konusunda Şafiiliği tercih ettiğini tespit etmiştir. Zemahşerî'nin eserinde ağırlıklı olarak Hanefi ve Şafii

²³ Çiftçi, "Hanefî-Mu'tezile Etkileşimi: Zemahşerî Örneği", 2/114; Polat, *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, 86.

²⁴ Çiftçi, "Hanefî-Mu'tezile Etkileşimi: Zemahşerî Örneği", 2/116.

²⁵ Yusuf Yurt, "Ahkâm Ayetlerinin Tefsiri Bağlamında Zemahşerî'nin Fıkhî Görüşleri (Keşşâf Tefsiri Örneği)", *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan- Hasan Özalp (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023), 2/271.

mezheplerinin görüşlerine yer verirken Maliki mezhebinin görüşlerine ise diğer iki mezhebe nazaran daha az yer verdiği görülmüştür.²⁶ Yurt'un ele aldığı konuda Zemahşerî'nin ahkâma dair görüşlerini çok yüzeysel bir araştırma ve üslup ile incelediği/değerlendirdiği mütalaa edilebilir.

Harun Çağlayan, "Zemahşerî'nin Akıl Anlayışı ve Güncel Değeri" adlı tebliğinde Zemahşerî ve Akıl, Zemahşerî ve Akılcılığın Güncel Değeri gibi başlıklarla konuyu ele almıştır.²⁷ Çağlayan, konuyu ele alırken pek çok yazım yanlışı ve cümle sorunlarıyla malul bir metin ortaya koymuştur.²⁸ Çağlayan, Zemahşerî'nin akla yönelik görüşlerini çok yüzeysel bir yaklaşımla sistematik bütünlüğü eksik ve ele aldığı ana fikri net ifade edip izah etmekten uzak bir mahiyette metin ile yazmaya çalışmıştır denilebilir.²⁹

Yaşadığı dönemdeki çalışmaları ve bıraktığı eserleri İslam düşüncesinde bir mihenk taşı olarak kabul edilen

²⁶ Yurt, "Ahkâm Ayetlerinin Tefsiri Bağlamında Zemahşerî'nin Fıkhî Görüşleri (Keşşâf Tefsiri Örneği)", 2/271-280.

²⁷ Harun Çağlayan, "Zemahşerî'nin Akıl Anlayışı ve Güncel Değeri", *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan- Hasan Özalp (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2024), 2/349.

²⁸ Örneğin bazı metinlerde "terim anlamları" yazılacak iken "terim anları" ve "Müslüman kültürü açısından selefi, şîî, sûfî ve sofî disiplinlerden her biri" cümlesinde "sofî" disiplini ifadesini böyle bir disiplin bilinmediği hâlde kullanması kontrol edilmemiş görüntüsü veren ham bir metin okuma hissi uyandıran bir tebliğ ile karşılaştığımızı ifade etmek gerekir. Ayrıca yazım yanlışları, "Zemahşerî'ye göre göre aklın görevleri", "Konuya teşbih açısından yaklaşılabilecek olursak nasıl ki bilenlerle bilmeyenler aynı değil" ve "güncel tartışma alanlarından deizmin peygamberiz din anlayışına prim verdiği" gibi cümleler sempozyumdaki diğer metinlerde de bolca rastlanan hatalardandır.

²⁹ Çağlayan, "Zemahşerî'nin Akıl Anlayışı ve Güncel Değeri", 2/349-356.

Zemahşerî, bu sempozyumda nicelik ve nitelik olarak ciddi sayıda ve bilimsel değerde tebliğlerle ele alınmıştır. Ancak sempozyumda Zemahşerî'nin bazı çalışmalarının ve one çıkan bazı eserlerinin tebliğlere konu edilmemesi bir eksiklik olarak değerlendirilmelidir. Toplantıya farklı Müslüman ülkelerden 28 bilim adamının katılımı Zemahşerî isminin İşlam dünyasındaki değeri, hlen güncel çalışmalara konu edildiği, düşüncelerinin tartışıldığı ve ilgi görmeyi sürdürdüğü anlamına gelebilir. Sempozyumda sunulan tebliğler, kısa zamanda hazırlanmak suretiyle Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınlarından 3 cilt şeklinde *Bütün Yönleriyle Zemahşerî* adı ile basılmıştır. Bu; sempozyumu düzenleyen heyetin bir başarısı, ilim dünyası için ise çok nitelikli bir kazanımdır. Sempozyuma ulusal ve uluslararası alanda yoğun ilgili gösterilmesi Zemahşerî'nin döneminde mezhebî saiklerle eleştirilmesine, dışlanmasına, ötelenmesine karşın başta *el-Keşşaf* olmak üzere Arap dili, belâgat, edebiyat ve diğer alanlardaki çok yönlü eserleriyle onu mezhep kısacına hapsedmek isteyenleri aşarak insanlığın ortak malı hline geldiğini göstermesi açısından önemli bir veridir. Sempozyumda sunulan tebliğlerin her oturum sonunda müzakere edilmemesi en ne çıkan eksiklik olarak not edilmelidir. Metin yazarının sadece kendi yazım kabiliyeti, metni ortaya koymadaki yetkinliği ve çok kısa zamanda sunma imkânı verilmesiyle son şeklini alan çalışma, deta ham bir metin görünümünde yayımlanabilmektedir. Hlbuki müzakere ile birlikte ifade edilen eksikler belirleniyor, metin yazarı bu eksiklikleri giderip çalışmasını editör ekibe gönderebiliyordu. Son yıllarda sempozyumların gerekli olup olmadığı, pandemi sonrası artık ilim dünyasında da ciddi yoğunlukta kullanımda olan çevrim içi/online araçlar var iken bu çalışmaların yapılıp yapılmaması ya da yüz yüze yapmak gerekip gerekmediği sorgulanmaya başlanmıştır. evrim içi araçların hayatımıza; uzaktan ders, savunmalara uzaktan katılma,

ders materyali olarak çeşitli kayıtların hazırlanıp öğrenciye sunulması gibi çok faydalı kazanımları bize sunduğu aşikârdır. Ancak bilimsel toplantılarda hazırlanan tebliğin bir akademik yayına dönüşmesi kadar kıymetli olan, genç kuşak ile tecrübeli akademisyenlerin buluşmasıdır. Bu buluşmada tanışma, branşında olan hocaların çalışma alanlarını bizzat gözleme/konuşma, alanda konuşulan problemleri ortak alanlarda/toplantılarda karşılıklı müzakere etme, farklı şehir/kültür/ilmî ortamları görmek kaydı ile kişisel ve ilmî birikime katkıda bulunma gibi daha pek çok artı değeri kazanabilme imkânı doğmaktadır. Bundan dolayı kanaatimizce sempozyum, panel, kongre vb. bilimsel çalışmalar hem yapılmalı hem de yüz yüze yapılmaya devam etmelidirler. Bilimsel toplantılara, günümüzde artmaya başlayan workshop/atölye çalışması tarzında yeni bir model eklenebilir ve bu alan da akademik puanlama sisteminde yer alabilir diye düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

Aslan, Ömer. “Keşşâf Tefsiri Bağlamında Zemahşerî'nin Kıraatlere Yaklaşımı”. *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.

Cengiz, Mehdi. “Belâğat Kuralları ile Mezhepsel Kabuller Arasında Âyet Yorumu: Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı Örneği”. *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.

Çağlayan, Harun. “Zemahşerî'nin Akıl Anlayışı ve Güncel Değeri”. *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.

Çelik, İmran. “Zemahşerî'nin Mu'tezilî Görüşlerine Mesnet Bazı Âyetlerdeki Kıraat Farklılıklarını Yorumlaması Üzerine Bir Değerlendirme”. *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.

Çiftci, Adem. “Hanefî-Mu'tezile Etkileşimi: Zemahşerî Örneği”. *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.

Dağlıoğlu, Ufuk. “Zemahşerî'nin Sünnet/Hadis Anlayışı (el-Keşşâf Eseri Özelinde)”. *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.

İsrafilova, Faima. “Zemahşerî Perspektifinden Müteşâbih'in Te'vili”. *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.

Özalp, Hasan. “Zemahşerî Düşüncesinde Akıl ve Vahyin Anlamlı ve Tamamlayıcı İlişkisi”. *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.

Öztürk, Mustafa- Mertoğlu, M. Suat. “Zemahşerî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/235-238. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Polat, Fethi Ahmet. *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler Mu'tezîlî Zemahşerî'ye, Eş'arî İbnü'l- Müneyyir'in Eleştirileri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.

Taşpınar, Kadir. "Zemahşerî'nin Sahih Kıraat Eleştirisinde Arka Plan: Zeccâc Etkisi". *Bütün Yönleriyle Zemahşeri*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.

Yurt, Yusuf. "Ahkâm Ayetlerinin Tefsiri Bağlamında Zemahşerî'nin Fıkhî Görüşleri (Keşşâf Tefsiri Örneği)". *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.